

**Олександр Босий
(Кіровоград)**

КОЗАЦЬКІ МЕМОРІАЛЬНІ ПАМ'ЯТКИ СТЕПОВОЇ УКРАЇНИ

Меморіалознавство як науковий напрям дослідження надмогильних пам'ятників, які за висловом академіка Петра Тимофійовича Тронька, «є німими свідками нашого минулого», – важлива складова частина української етнології. Меморіалознавство, незважаючи на свою тривалу історію, як спеціальна історична дисципліна в Україні ще тільки формується. Слід зазначити, що важлива роль у процесі фіксації кам'яних хрестів у різних регіонах України належить не лише етнографам, а й значною мірою – дослідникам-ентузіастам.

Грунтовні праці, присвячені проблемі вивчення козацьких хрестів, етнографів кінця XIX – початку XX століття (А. Скальковського, Д. Яворницького, К. Широцького, П. Килимова, А. Чиркова, Д. Щербаківського, Н. Вертильяка та інших) нині становлять вагому базу для подальших наукових досліджень. Тут слід згадати й праці, присвячені вивченню надмогильних пам'ятників Південно-Західної України XVIII–XIX століть, відомого дослідника Ігоря Вікторовича Сапожнікова. Зокрема, у низці своїх праць («Історія вивчення козацьких кам'яних хрестів та могил», «Козацькі кам'яні хрести Південного Побужжя», «Кам'яні хрести Одещини») він детально проаналізував типологію хрестів Півдня України, накреслив шляхи подальшого вивчення козацької надмогильної символіки та створив для нього методологічну базу.

Дмитро Телегін у дослідженні «Про могилу славного отамана Сірка та події навколо неї» висловив таке питання: чи правомірно пов'язувати всі кам'яні хрести саме з козацтвом, адже серед них часто трапляються надгробки XIX століття – періоду, коли козацтва, як соціальної групи, вже не існувало. Водночас відомо, що на запорозьких і чорноморських козацьких прапорах переважали прямі (грецькі) та лапчаті (корсунські) хрести, що й дало

досліднику підставу називати такі хрести козацькими.

Зосереджуючи нашу увагу на території Кіровоградщини, зазначимо, що тут збереглося небагато меморіальних козацьких пам'яток XVIII – початку XIX століття. Це, зокрема, кілька козацьких хрестів і стел, виявлених автором, але наразі їх не взято на облік та ґрунтовно не досліджено з точки зору особливостей форм, специфіки написів, стилістики декору тощо.

Однією з таких пам'яток є кам'яний хрест, що стоїть у центрі села Плетений Ташлик Маловисківського району. На хресті вирізано текст значного обсягу, який важко розрізнити через шар моху. Зрозумілими є лише окремі слова та цифри.

Цікавою меморіальною пам'яткою XIX століття є також великий хрест з ознаками антропоморфності, розташований поблизу містечка Бобринець. На ньому виявлено напис, який також важко розрізнити: «Априля 1804 мц 21 помяни годи раба бож...ес...по...кра...о...ла».

Неподалік від села Бугове Гайворонського району знайдено лапчатий хрест, майже повністю вкритий текстом. Місцеві старожили розповідають, що, за легендою, через їхнє село колись їздили чумаки, і якось один з них помер. Товариші його поховали, а згодом, коли поверталися назад, привезли та поставили на могилі кам'яний хрест. Нині це місце тамтешні жителі називають «біля Чумака». Деякі слова на хресті вдається прочитати: «Омпіленко... селенія Бандишовка умершим въ божі Гавріил... опочивает 1827 года... IX иж дня 27».

У селі Аврамівка Кіровоградського району на великому пагорбі, що на території цього населеного пункту, стоїть гранітний чотирикінцевий хрест висотою близько метра. Селяни не знають, хто і коли його поставив. Проте старожили згадують перекази про те, що тут ніби то похований козак, якого вислали з Чернігівщини за непокору імперській владі. З плином часу напис на хресті дуже постраждав – настільки, що невиразні канавки від літер ледь відчувуються на дотик. За бокового природного освітлення можна прочитати такі слова: «1794 г од майя 13 дня заспоки... душу раба божия...». Унизу біля основи хреста мало бути ім'я, але нині літери неможливо

Сам лише розмір пам'ятки (близько двох метрів) наводить на думку, що тут поховано аж ніяк не рядового козака. Зблизька можна прочитати напис на хресті, виконаний врізним шрифтом: «Здесь почивает Раб Божий Савва Самодрига Капитан Войск Запорожжи куреня Пашковского преставился 1783 года». Можливо, ідеться про Саву, який заснував сусіднє село Савівку. Проте деякі селяни вважають, що тут поховано відомого Саву Чалого – ватажка гайдаків, якого стратили його побратими за зраду та знищення козацької фортеці Гард на Бузі. До речі, відомий крилатий вислів: «Який Сава – така й слава» виник саме в цій місцевості як відголос діянь сумнозвісного гайдаки-зрадника. Як відомо, Сава Чалий найнявся за щедру платню на службу до поляків і став найнебезпечнішим ворогом місцевих гайдаків, адже він добре знав розміщення станів у лісах та їхню тактику боротьби. Про ці події кобзарі склали думу:

*Гей був у Січі старий козак
на прізвище Чалий,
Вигодував сина Саву козакам
на славу.*

Івана Карпенка-Карого вони надихнули на створення відомої п'єси «Сава Чалий».

Однак нас цікавить, чи пов'язані якимось Сава Самодрига та Сава Чалий. Місцевий краєзнавець Володимир Миколайович Босько висловив думку, що Сава Чалий – вітчим Самодриги. Як засвідчує епітафія, Сава Самодрига після ліквідації Січі в 1775 році дослужився до капітанського чину в російській армії, при чому, він, мабуть, вважав себе й «капітаном Війська Запорозького». Однак його життя та діяння – наразі невідома сторінка історії краю.

На старому цвинтарі села Троянове Новомиргодського району було виявлено невелику надмогильну плиту з піщаника (50 см × 80 см × 20 см) із заокругленими кутами та написом. На ній вирізьблено хрест із розширеними кінцями. Над горизонтальною поперечиною хреста розміщені літери «ИН-ЦИ» (Ісус Назарейський Цар Іудейський). Обабіч вертикалі хреста – напис «НИ-КА», пов'язаний з давньоримською традицією зображувати на скульптурних і рельєфних надгроб-

ках поруч із фігурою воїна, що загинув, богиню перемоги Ніку. Пізніше почали писати лише ім'я богині «Ніка», яке в українському християнському варіанті біля імені Ісуса та зображення хреста на плиті, очевидно, характеризувало Ісуса як «того, хто переміг смерть».

Подібні написи уже були предметом розгляду в українській етнографії. Невідомий дописувач часопису «Київська Старовина» (В. Бны-къ) 1889 року розмістив у журналі замітку, де повідомив про виявлений ним на кургані поблизу села Олександрівка Херсонського повіту розбитий козацький хрест. Він зібрав шматки (на деяких із них були літери), відновив хрест і поставив його на колишньому місці на могилі. Це був середнього розміру кам'яний шестираменний хрест, кінці якого значно ширші за рамена. На тильному боці пам'ятки накреслено зображення хреста, над ним напис «ИН-ЦИ», обабіч текст: «ИС-ХС- НИ-КА – Г-Г-М-Л-Р-Б».

Очевидно, що зображення хреста на плиті із заокругленими кутами є однією з найдавніших форм надмогильного пам'ятника (як і стела на могилі Івана Сірка). Деяко пізніше почала домінувати традиція вирізати з плити хрест, архаїчний і найпростіший його варіант – мальтійський, а згодом з'явився інший варіант – фігурний. На зворотному боці плити із села Троянове написів не виявлено.

Загалом вищеописана пам'ятка (імовірно датування – XVIII століття) не вирізняється з-поміж низки подібних надмогильних монументів Середнього Подніпров'я, Правобережжя та Лівобережжя, на яких зазвичай зображували хрести грецького або римського типів. Неподалік на кладовищі є ще один подібний надгробок, але дуже пошкоджений, тож написів на ньому не виявлено.

Аналізуючи форму таких монументів, зокрема їхню стелоподібність, можна простежити певні паралелі, наприклад, з пам'ятками некрополя Кодацької фортеці, на якому Дмитро Якович Телегін виявив менгіроподібні монументи з вирізьбленими зображеннями. Однак остаточні висновки щодо хронології та типології пам'яток можна буде зробити лише після завершення досліджень усіх монументів, що дадуть детальнішу інформацію для наукового аналізу.

Також відзначимо характерну для Кіровоградщини в ХІХ столітті (як і для сусідніх південних районів сучасної Полтавської області та для Миколаївщини) традицію розміщення кладовищ поруч з населеними пунктами, навколо стародавніх курганів, а подекуди – просто на курганах. Прикладом може бути старе кладовище села Шмидове, що поблизу Новомиргорода. Тут навколо кургану розміщений старий сільський цвинтар, а в самому кургані побудовано цегляний склеп із заокругленою аркою стелею. Вхід до нього нині загороджений решіткою. До такого типу поховань вдавалися переважно польські поміщици-католики, які проживали в цьому краї. Подібні кладовища навколо курганів відомі поблизу сіл Потоки, Єриствітка, Пришиб і Лавриківка на Миколаївщині.

У 2008 році в селі Данилова Балка Ульяновського району Кіровоградської області автором цих рядків виявлено рідкісну меморіальну скіфську скульптуру у вигляді гранітної стели, що зображала фігуру воїна чи божества. Вона лежала в бур'яні за подвір'ям сільської школи. Автор зафіксував пам'ятку фотографічно та здійснив її відеозапис. Стела подібна до чоловічої фігури з низько посаженою головою без зображених деталей; на шиї двома канавками вирізьблена гривна; у правій руці зображено ріг. У нижній частині статуї вирізьблено гіпертрофований чоловічий статевий орган. Архаїчність стилістики та подібність у трактуванні деталей до більш ранніх (кіммерійських) пам'яток дає змогу віднести її до найдавніших зразків скіфської скульптури краю (імовірно датування – VII – V століття до н. е.). Проте, поки повідомлені представники обласного управління культури протягом кількох місяців вирішували чи перевозити її до музею, статуя щезла. Імовірно, унікальну гранітну статую висотою понад два метри було вкрадено одним з «поважних» місцевих «любителів старовини» для свого двору. П'ять інших скіфських скульптур, знайдених на теренах області протягом ХVIII–ХХ століть, стоять біля Кіровоградського обласного краєзнавчого музею. Нині це найбільша колекція скіфських стел в Україні.

Безумовно, вивчення меморіальних пам'яток давнини, зокрема українського козацтва, на теренах Кіровоградщини

лише розпочинається. Ця справа потребує подальшої копіткої праці. Передусім, вищеназвані пам'ятки мають бути поставлені на облік обласним товариством охорони пам'яток історії та культури. Адже їхнє наукове та культурне, освітнє та громадсько-політичне значення є безперечним.

1. *Тронько П. Т.* Краєзнавство України: здобутки і проблеми. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – С. 66.
2. *Сапожников І. В., Кушнір В. Г., Островерхов А. С.* Кам'яні хрести Одещини. Старожитності Причорномор'я. – О., 1995. – Вип. 2.
3. *Сапожников І. В.* Кам'яні хрести степової України. VIII – I пол. ХІХ ст. – О., 1997.